

סיכון להצלת נפש

ר' אפרים שחור

מצוות "לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט, טז) מחייבת להציל את חברו מסכנה. נחלקו הפוסקים האם חיובה אף במצב של כניסה לסיכון עצמי עבור המציל, או שאסור לאדם להיכנס לסכנה אפילו לצורך הצלת חברו. גם אם אינו מחויב מן הדין להיכנס לסכנה, נשאלת השאלה האם רשאי להציל את חברו בכל זאת ממידת חסידות.

חלק מהפוסקים הגדירו את השאלה באופן הבא: ספק חייו שלו מול ודאי של חברו, מה עדיף? לדבריהם, הציור הבסיסי של השאלה הוא כאשר אדם מעמיד את חייו בספק כדי להציל בוודאות אדם המצוי בסכנת חיים ממשית, אולם, יש השפעה רבה לרמת הסיכון אליה נכנס המציל ולסיכויי ההצלחה בהצלה. בכל מקור ומקרה יש לבחון מהי רמת הסכנה למציל ולניצול, ומהם סיכויי ההצלחה. ננסה לעמוד על מקורות הדברים בבבלי ובירושלמי. ככלל, ניתן לומר שבכל הסוגיות לא הוזכר בפירוש חיוב להיכנס לסכנה, אך גם לא הוזכר בפירוש איסור כזה. גם בדברי הראשונים כמעט אין התייחסות מפורשת לדין זה והוא תלוי בפרשנות ובדיוק דבריהם.

חיוב הצלת חברו

דין "לא תעמוד על דם רעך" נלמד בגמ' בסנהדרין (עג ע"א):

"מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר לא תעמד על דם רעך. והא מהכא נפקא? מהתם נפקא [- למדנו זאת מפסוק אחר]: אבדת גופו מניין? תלמוד לומר והשבתו לו! אי מהתם הוה אמינא: הני מילי – בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי - אימא לא, קא משמע לך [- משם למדנו רק להצילו בגופו, מכאן למדנו גם לטרוח ולשכור]".

בפשטות אפשר להסיק מהגמ', שהתורה חייבה טרחה בגופו ובממונו ולא יותר, וא"כ אין חיוב להיכנס לסכנת חיים. כך מפורש במאירי על הסוגיה:

"מי שראה חברו טובע בנהר או חיה גוררתו או ליסטים באים עליו חייב להשתדל בהצלתו ולא סוף דבר בעצמו **אם הוא יכול בלא סכנה** שהרי על אבדת ממונו חייב על אבדת גופו כל שכן, אלא אף על ידי אחרים. והוא, שישכור שכירים ופועלים ובקיאים באותן הדברים להצילו".

בספר 'אגודת אזוב'¹ למד מכאן שאסור להסתכן בנפשו כיוון שאינו צריך, אולם, ייתכן שבכלל טרחה בגופו הכתובה בגמי' כלולה אף כניסה לסכנה - כפשט המילה 'בנפשיה' ממש. מ"מ, דרוש פס' נוסף ללמד על ממונו, כפי שמצאנו בדברי ר"א בברכות (ס"א ע"ב):

"ר' אליעזר אומר: אם נאמר בכל נפשך למה נאמר בכל מאדך, ואם נאמר בכל מאדך למה נאמר בכל נפשך? אלא אם יש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו לכך נאמר בכל נפשך, ואם יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לכך נאמר בכל מאדך".

בנוסף, הברייתא עצמה מדברת על נהר, חיה ולסטים שבאופן פשוט בכניסה להצלה מהם יש סכנה. הבי"ח² כתב שמלשון הברייתא משמע שחייב להיכנס בספק סכנה להצילו, וא"כ עולה להלכה להיפך – שהגמי' היא מקור להצריך כניסה לסכנה (הבי"ח מוסיף ואומר שמשמעות הברייתא שהחויב חל אף כשלא ברור לו שיוכל להצילו, אך לשון הרמב"ם והשו"ע 'ויכול להצילו' באה לשלול הבנה זו להלכה. מ"מ נמצא שלכל הפחות כאשר ודאי יציל את חברו צריך להיכנס לסכנה).

אופן נוסף בו ניתן לדחות את הראיה הראשונה היא ע"פ הסבר הר"ן³, המבאר שהגמי' באה ללמד שאף כאשר חברו רק בספק סכנה חובה להצילו. א"כ, אפשר לומר שהטעם שלא הוזכר בגמי' חיוב להיכנס לסכנה הוא מפני שגם חברו רק ספק אם ינצל (כאמור, באופן זה אף הבי"ח סובר שאין חיוב להיכנס לסכנה).

לסיכום, שתי מסקנות הפוכות מהגמי': ע"פ ההסבר הראשון אין חיוב להיכנס לסכנה, ע"פ ההסבר השני יש.

מעשה הצלת ר' אימי

המקור העיקרי המתיר כניסה לסכנה מופיע בירושלמי (תרומות פ"ח ה"ד):

"רבי אימי איתצד בסיפסיפה [-נשבה]. אמר ר' יונתן: יכרך המת בסדינו [-התייאש מלהצילו]. אמר ר' שמעון בן לקיש: עד דאנא קטיל אנא מתקטיל, אנא איזיל ומשיזיב ליה בחיילא [-בעודי הורג אני נהרג, אלך ואצילו בכח]. אזל ופיסון ויהבוניה ליה [-נתנוהו לו]."

¹ הרב זאב נחום, אביו של ה'אבני נזר'. חלק א', סוגיה דמחתרת, אות י"א (דף קה ע"ב, דפוס ורשא תרס"ו). דבריו מובאים בסמ"ע ובציץ אליעזר המובאים להלן.

² חו"מ תכו, סק"ב.

³ בחידושים שם, סוף ד"ה יוכי מה'.

מהמילים 'אנא מתקטילי מוכח שר"ל נכנס לספק סכנה ברמה מסוימת. גם את משמעות המילה "סיפסיפה" פירש ה'פני משה':⁴ "מקום סכנה הרבה שכל הניצוד שם סוף נספה". עפ"ז אפשר להסביר שנחלקו ר' יונתן ור"ל האם צריך להיכנס לסכנה להצלת חברו. כך לכא' למד הגהות מיימוניות⁵: "בירושלמי מסיק אפי' להכניס עצמו בספק סכנה חייב", וטעמו, שפסק כר"ל דעבד עובדא בנפשיה⁶.

הב"י⁷ כתב שטעם הדבר הוא שוודאי של חברו עדיף מספק שלו. ע"פ טעם זה כ' הציץ אליעזר⁸ שכאשר אף ספק אם חברו ינצל, נראה שלכו"ע אין להסתכן בהצלתו.

הסבר נוסף בירושלמי

ניתן להסביר שההבדל בין האמוראים היה ביכולת – עבור ר' יונתן הסכנה היתה נוטה לוודאית, ועבור ר"ל שהיה גיבור לא היתה סכנה גדולה ולכן הציל את ר' אימי. כך נראה שלמד הרדב"ז⁹:

"להציל נפש חברו... אפי' במקום דאיכא ספק סכנה חייב להציל והכי איתא בירושלמי. ומ"מ אם הספק נוטה אל הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל את חברו ואפי' בספק מוכרע אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דידיה סומק טפי אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה והוא לא יסתכן ולא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך".

בדבריו מפורש שהבין שהספק נוטה להצלה. ע"פ הסבר זה ניתן לבאר שהגמ' לא הביאה מחלוקת אמוראים בדין אלא מעשה משום שאין מחלוקת מהי ההלכה.

ע"פ האמור ייתכן לבאר את הירושלמי ואת הבבלי ביתר חידוד, שכיוון שדין זה מסור לכ"א ע"פ יכולתו, לא מורים לאדם להיכנס לסכנה, אלא אם יאמוד שיכול להציל - יעשה מעצמו (בבחינת 'הלכה ואין מורים כן'). כך ניתן להסביר מדוע בגמ' בסנהדרין אין חיוב להיכנס לספק סכנה.

⁴ שם.

⁵ דפוס קושטא, מובא בכס"מ הל' רוצח פ"א הי"ד, ובב"י חו"מ סי' תכו סק"ב.

⁶ לשון הציץ אליעזר ח"ט סי' מה.

⁷ שם, וכ"כ בכס"מ שם.

⁸ ח"י"ג סי' ק.

⁹ סי' אלף תקפב, מובא בהרחבה בהמשך.

הסבר שלישי לדברי הירושלמי

ייתכן שר"ל מודה לר' יונתן שאסור להסתכן מעיקר הדין, אך הציל את ר' אימי ממידת חסידות. סיוע לכך ניתן להביא מתחילת הסוגיה; מעשהו של ר"ל מובא לאחר דיון במסירת אדם למלכות, ושם מפורש שקיימת מידת חסידות מעבר לשורת הדין:

"עולא בר קושב תבעתיה מלכותא [-נרדף ע"י המלכות], ערק ואזיל ליה ללוד גבי ריב"ל [-ברח ללוד אצל ריב"ל]. אתון ואקפון מדינתא [-צרו על העיר]. אמרו להן: אין לית אתון יהבון ליה לן, אנן מחרבין מדינתא [-אם לא תתנוהו תחרב העיר]. סלק גביה ריב"ל ופייסיה ויהביה לון [-ריב"ל שכנעו ונתנו להם], והוה אליהו זכור לטוב יליף מתגלי עלוי ולא אתגלי [-אליהו הפסיק להגלות לריב"ל], וצם כמה צומין ואיתגלי עלוי [-ונגלה לו]. אמר ליה [-אליהו]: ולמסורות [-מלשין] אני נגלה? א"ל: ולא משנה [-כדין] עשיתי? א"ל: וזו משנת החסידים?".

ניתן לבאר שהקשר בין שני המעשים בגמ' הוא שהדין תלוי במדרגת האדם. כך למד הנצי"ב¹⁰ להלכה, שאע"פ שמן הדין א"צ להיכנס לסכנה להצלת חברו, ממידת חסידות מותר. הנצי"ב מסייג ואומר שכיוון שזו חסידות במסירות נפש היא אסורה לדעת הרמב"ם¹¹ האוסר למסור נפשו במקום שאין חיוב¹².

בהבדל בין שני ההסברים האחרונים נעוצה מחלוקת הפוסקים האם יש מקום למידת חסידות בכניסה לסכנה; הרדב"ז שהסביר באופן השני דלעיל תולה את חילוקי הדינים להלכה ברמת הסיכון, ולשיטתו המסתכן במקום שאין צורך מן הדין הרי הוא חסיד שוטה. לעומתו הנצי"ב שהסביר באופן השלישי מוציא מירושלמי זה מקור מפורש להיתר כניסה לסכנה ממידת חסידות.

למרות ההבדל בביאור הירושלמי, להלכה נראה לצמצם את המחלוקת ולומר שאף לדעת הנצי"ב אין היתר גורף להסתכן במצבים בהם הסיכון גדול מאד וסיכויי ההצלה קטן. לא מסתבר שמידת חסידות היא לנהוג בפזיזות וסכנה יתירה כאשר התוצאה עלולה להיות אסון כפול. מידת חסידות בכל מקום היא נטיה מעטה משורת הדין (כדברי הרמב"ם

¹⁰ העמק שאלה, שאילתא קכט, אות ד.

¹¹ הלכות יסודי התורה פ"ה ה"ד.

¹² יש להעיר שהרמב"ם (שם ה"ה) פסק את 'משנת חסידים' המובאת בירושלמי הנ"ל, שאם ייחדו ואמרו תנו לנו פלוני שהיה מחויב מיתה או נהרוג כולכם - ימסרוהו, ואין מורין להם כן לכתחילה. הפתי"ש (יו"ד קנ"ז סק"ד) הביא מתשובת בית יעקב שפי' שמשי"כ הרמב"ם אין מורין כן לכתחילה היינו שאם בא אצלם חייב מיתה ויש לחוש שיהיו מוכרחים למסורו אסור לקבלו. הטי"ז (שם סק"ז) פירש כפשוטו שלא ישתדל במסירתו בידים אלא יניח לציבור שימסרו מאליהם, אך פשוט שאין הכוונה להניח שיהרג כל הציבור ממידת חסידות. לקמן יבואר שאף לשיטת הנצי"ב לא שייכת מידת חסידות במקום ציבור וטף דלאו בני מחילה נינהו. אמנם בדברי המאירי בחיבור התשובה (א, פז) מפורש שיש בזה מידת חסידות שכי' שצריך לקדש עצמו במותר לו ולמסור עצמו לסכנה קודם שימסור נפש א' מישראל. מ"מ, אין מדבריו ראייה לעיקר שאלתנו בכניסה לסכנה להצלת חברו, שדבריו הם חסידות בשב ואל תעשה.

בהלכות דעות¹³: "מי שהוא מדקדק על עצמו ביותר ויתרחק מדעה בינונית מעט לצד זה או לצד זה נקרא חסיד", וגם כאן היא כאשר המציל נכנס לספק שקול או נוטה מעט לסכנה. בנוסף, שמעתי מהרב ליאור שליט"א שההיתר הוא דווקא במקום צורך חריג, כגון הצלת ת"ח גדול בדורו כמעשה ר"ל, וכעין מש"כ הנמוק"י¹⁴ שאדם גדול וחסיד יכול למסור עצמו על מצווה קלה בשעה שהדור צריך לכך.

לסיכום, לפי ההסבר הראשון נלמד להלכה מר"ל שחובה להיכנס לסכנה להצלת חברו, וזהו מקורו של ההגהות מיימוניות. משני ההסברים האחרונים עולה להלכה שאין חיוב להיכנס לסכנה להצלת חברו, וע"פ ההסבר השלישי מעשהו של ר"ל מלמד היתר להסתכן ממד"ח.

חיך וחיי חברך – מח' בן פטורא ור"ע

גמ' נוספת ממנה יש שרצו להביא ראיה לסוגייתנו היא מח' התנאים במס' ב"מ (ס"ב ע"א):

"שנים שהיו מהלכין בדרך, וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם - מתים, ואם שותה אחד מהן - מגיע לישוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא רבי עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך - חיך קודמים לחיי חבריך".

קשה לומר שיש כאן נידון של ספק סכנה שלו מול הצלת חברו¹⁵, מכיוון שקרוב לוודאי שגם חברו לא ינצל – 'אם שותין שניהם מתים'. במצב כזה לא שייכת אף סברת הב"י שוודאי דחבריה עדיף מספק דידיה.

אפשר לומר שבן פטורא סובר שמצווה להחיות את חברו מכיוון שאינו יודע מה יהיה מחר (מוות בצמא לוקח שעות או ימים וקיים סיכוי שימצאו מים או שיירה), וכיוון שהסכנה עתידית היא אינה עומדת בפני החיוב העכשווי להציל את חברו. ר"ע סובר שכיוון שקרוב לוודאי שלא ימצאו מים, חיך קודמים אע"פ שהסכנה אינה מיידית.

ע"פ הסבר זה מחלוקתם אינה נוגעת לענייננו; ייתכן שאם היה חברו ניצל בוודאות ע"י המים היה ר"ע מודה שאפשר להסתכן, ומאידך לסכנה עכשווית אף בן פטורא היה מודה שאסור להיכנס.

¹³ פ"א ה"ה.

¹⁴ סנהדרין יח ע"א בדפי הרי"ף.

¹⁵ עיין העמק שאלה, שאילתא קמז, אות ד שביאר בדרך זו, וכן הביא הציץ אליעזר בשם מהר"ם שיק.

כביסת בני העיר וחיי עיר אחרת – מח' רבנן ור' יוסי

מקור עיקרי וחשוב לסוגייתנו הוא מח' תנאים נוספת המופיעה במס' נדרים (פ' ע"ב):

"ורמי דרבי יוסי אדר' יוסי: מעיין של בני העיר, חייהן וחיי אחרים - חייהן קודמין לחיי אחרים, בהמתם ובהמת אחרים - בהמתם קודמת לבהמת אחרים, כביסתן וכביסת אחרים - כביסתן קודמת לכביסת אחרים, חיי אחרים וכביסתן - חיי אחרים קודמין לכביסתן, רבי יוסי אומר: כביסתן קודמת לחיי אחרים; השתא כביסה אמר רבי יוסי יש בה צער, גוף כולו לא כל שכן! [-סתירה בדברי ר' יוסי שלעניין נדרים אמר שרחיצה אין בה עינוי נפש, ולענייננו מעדיף אפי' כביסה משתיית עיר אחרת?] אמרי: אין, כביסה אלימא לר' יוסי, דאמר שמואל: האי ערבוביתא דרישא מתיא לידי עורא, ערבוביתא דמאני מתיא לידי שעמומיתא, ערבוביתא דגופא מתיא לידי שיחני וכיבי [-אכן כביסה חשובה מרחיצה לר' יוסי, שזיהום הבגדים מביא לשעמום (ר"ן: שגעון שאין לו רפואה), והוא קשה יותר מלכלוך הראש המביא לעיוורון ומלכלוך הגוף המביא לשחין ואבעבועות]. שלחו מתם: הזהרו בערבוביתא... הא דתניא, ר' יוסי אומר: כביסתן קודמין לחיי אחרים, קרא מנלן? א"ל, דכתיב: ומגרשיהם יהיו לבהמתם וגו', מאי חייתם? אילימא חיה, והלא חיה בכלל בהמה היא! אלא מאי חייתם? חיותא ממש, פשיטא! אלא לאו כביסה, דהא איכא צערא דערבוביתא [- מקורו של ר' יוסי הוא מהפס' ולכל חייתם]."

בתוספתא¹⁶ מפורש עוד יותר מכך:

"אחרים ובהמתן - חיי אחרים קודמים לבהמתן. ר' יוסי אומר: בהמתן קודמת לחיי אחרים."

בדברי ר' יוסי מפורש שאפי' צער גדול כחוסר בכביסה או בבהמות קודם לחיי עיר אחרת! ב'בית שמואל' באבן העזר¹⁷ אכן נראה שלמד כפשט הדברים שר' יוסי סובר שצער חיי נפש שלו קודם לחיי חברו.

חלק מהאחרונים¹⁸ התקשו בדבר עד שנדחקו לומר שחיי עיר אחרת אינה כפשוטו, והכוונה היא לשתייה מרווחת לרוויה של בני עיר אחרת, אך לא שתיה שבלעדיה ימותו בצמא שאף לר' יוסי קודמת לכביסתן ובהמתן. לדבריהם נמצא שהתוספתא לא לימדה דבר הנוגע לדיני סכנת נפשות, אלא סדרי עדיפויות בין צרכים אחרים.

אמנם, אפשר לומר שרבנן ור' יוסי חלוקים האם הימנעות מכביסה מוגדרת כסכנת נפשות; ר' יוסי רואה את הסכנה כמוחשית, ורבנן לא. כך תבואר דרשת ר' יוסי 'ולכל

¹⁶ ב"מ פ"א הי"ד.

¹⁷ ס"י פ"ק טו

¹⁸ חזון יחזקאל על התוספתא שם, שו"ת אחיעזר ח"ב, כג סוף אות ב.

חייתם', שהיה צריך פסוק ללמד שכביסה מוגדרת כחיי נפש. עפ"ז נצטרך לומר שר' יוסי מגדיר גם חוסר בבהמות כגורם לסכנת נפשות ממשית. ע"פ הסבר זה עולה להלכה שכל עוד אין סכנה מוחשית חייבים להציל את בני העיר האחרת, אך גם רבנן וגם ר' יוסי מודים שכאשר הסכנה ממשית אין להיכנס לסכנה לצורך הצלת עיר אחרת. כהסבר זה נראה שלמד ה'באר היטב'¹⁹.

הנצי"ב²⁰ מציע הסבר שלישי למחלוקת; רבנן ור' יוסי חלוקים בשאלה העקרונית האם להיכנס לספק סכנה להצלת אחר; רבנן סוברים שצריך ור' יוסי סובר שלא צריך. אע"פ ששיטת הנצי"ב (הובאה לעיל בביאור הירושלמי) שממידת חסידות מותר להסתכן, בעיר שלימה לא שייך היתר כזה מכיוון שיש בה טף דלאו בני מחילה נינהו. בעל השאלות²¹ פסק כר' יוסי, וע"פ הסבר הנצי"ב נמצא שלהלכה א"צ להיכנס לסכנה להצלת חברו.

לסיכום, לפי ההסבר הראשון אין ראייה להלכה מהסוגיה לפי ההסבר השני לא צריך להיכנס לסכנה (לכל הפחות מעיקר הדין), ולהסבר השלישי ההלכה תלויה בפסיקה בין התנאים. תימה מדוע מלבד בעל השאלות שפסק כר' יוסי, שאר הפוסקים (רי"ף, רמב"ם, רא"ש, טור ושו"ע) שתקו ממחלוקת זו ולא הביאו אותה להלכה כלל.²²

ר"ט ובני גלילא

מקור נוסף לסוגייתנו הוא מעשה בר' טרפון במס' נדה (סא ע"א):

"אמר רבא: האי לישנא בישא, אף על פי דלקבולי לא מבעי - מיחש ליה מבעי [-אע"פ שאין לקבל לה"ר, לחוש לו צריך]. הנהו בני גלילא דנפק עלייהו קלא דקטול נפשא [בני הגליל יצא עליהם קול שהרגו אדם], אתו לקמיה דרבי טרפון, אמרו ליה: לטמרינן מר! [-בקשו מר"ט שיחביאם] אמר להו: היכי נעביד? אי לא אטמרינכו - חזו יתייכו [-אם לא אסתירכם תתפסו], אטמרינכו [-אסתירכם] - הא אמור רבנן האי לישנא בישא, אף על גב דלקבולי לא מבעי מיחש ליה מבעי [הרי צריך לחוש ללה"ר], זילו אתון טמרו נפשייכו [-לכו והחביאו עצמכם]".

הראשונים²³ בשם רב אחאי כתבו שהחשש של ר"ט היה שאם יסתירם יסתכן. א"כ, מדברי ר"ט מוכח שאילו היה יודע בוודאות שלא הרגו היה מסתכן עבורם מדינא או עכ"פ

¹⁹ אבה"ע סי' פ ס"ק יד.

²⁰ העמק שאלה, שאילתא קמז, אות ד.

²¹ שאילתא קמז.

²² בבית שמואל ובבאר היטב הנ"ל נשארו בתימה מניין שהלכה כר' יוסי, ובחכמת שלמה שם כ' שהרמב"ם פסק כרבנן.

²³ תוסי' (ד"ה 'אטמרינכו'), תורא"ש ורא"ש שם.

ממידת חסידות²⁴, ורק מפני שלמיחש מבעי שמא הרגו אינו צריך להסתירם בידיים. הדברים מתאימים למובא בירושלמי שהחייב מיתה למלכות ומסכן את כל בני העיר - מוסרים אותו, ואפי' למובא שם שאין זו משנת חסידים, מ"מ בידיים ודאי לא צריך להביא סכנה על עצמו.

אולם, בשאלות דרב אחאי שלפנינו²⁵ דברי ר"ט כתובים באופן אחר: "דילמא איתא למילתא ולא מסתייעא מילתייכו וגרמיתון צערא לדילי". אם כן, ר"ט לא רצה לקבלם עבור צער בעלמא. לכן נראה לדבריו שהיו יכולים למצוא מסתור אחר בנקל ור"ט לא היה עושה עמהם אלא גמ"ח לנוחותם, ולכן למיחש מבעי מכל נזק או צער שיבוא עליו (או שנאמר בדוחק שגם בני גלילא לא היו בסכנת חיים). ע"פ הסבר זה אין להוכיח מסוגיה זו לענייננו.

רש"י מפרש (ד"ה 'מיחש'): "שמא הרגתם ואסור להציל אתכם". בדבריו לא מוזכר שר"ט היה בסכנה. הראשונים²⁶ הבינו בדבריו שר"ט חשש שמא הרגו והרי הם רוצחים ואין להטיב להם, והתקשו כיצד בגלל קול בעלמא נמנע מלהציל נפש מישראל. החפץ חיים²⁶ מבאר את רש"י בשני אופנים: א. אסור להצילם ולסייע להם כלל מחשש לסכנה **עתידי** שירצחו עוד (בדומה למימרא הקודמת בגמ' על גדליה בן אחיקם). ב. מדובר שהיו יכולים להציל עצמם באופן אחר ור"ט לא מנע מהם הצלה, ולכן אסור להצילם משום חשש סיוע לעוברי עבירה במעשה העבירה עצמו²⁷. ע"פ שני הסברים אלה אין להוכיח מסוגיה זו דבר לענייננו (אא"כ נפרש בדוחק שגם לרש"י ר"ט היה בסכנה ואסור להכניס עצמו בידיים לסכנה).

לסיכום, מסוגיה זו ניתן להתיר להיכנס לסכנה לכל הפחות ממידת חסידות, אם כי בגמ' עצמה לא מפורש שהצלת בני גלילא היתה כרוכה בסכנה עבור ר"ט, וייתכן שהיתה להם דרך אחרת להינצל.

רב אשי ומר זוטרא

מעשה נוסף השייך לענייננו מובא במס' כתובות (סא ע"א):

"אמימר ומר זוטרא ורב אשי הוו קא יתבי אפיתחא דבי אזגור מלכא [-ישבו בפתח בית המלך], חליף ואזיל אטורנגא דמלכא [-עבר שם מלצר], חזייה רב אשי למר זוטרא

²⁴ כ"כ הנצי"ב, האגודת אוזב ביאר באופן אחר, ודבריו מובאים בציף אליעזר ח"ט סי' מה.

²⁵ שאילתא קכט.

²⁶ חפץ חיים, הלכות לה"ר, כלל ו, באר מים חיים אות כח.

²⁷ כך נראה לבאר דבריו אחר שהאריך להוכיח שמעמידים המסופר בחזקת כשרות ואין להימנע משום טובה שצוותה תורה לעשות לשאר ישראל.

דחור אפיה [-ראה רב אשי שמר זוטרא חוור], שקל באצבעתיה אנח ליה בפומיה [-
הכניס אצבעו לתבשיל ושם בפיו], א"ל: אפסדת לסעודתא דמלכא. אמרו ליה: אמאי
תיעביד הכי [-כעת המאכל אינו ראוי למלך]? אמר להו: מאן דעביד הכי, פסיל למאכל
דמלכא. אמרו ליה: אמאי? אמר להו: דבר אחר חזאי ביה [-המאכל פסול למלך שיש
בו דבר אחר]. בדקו ולא אשכחו, שקל אצבעתיה אנח עליה, אמר להו: הכא מי
בדקיתו? בדקו אשכחו [-בסוף נמצא כדבריו]. אמרו ליה רבנן: מ"ט סמכת אניסא?
אמר להו: חזאי רוח צרעת דקא פרחתה עילויה [-רב אשי נסמך על הנס כיוון שראה
צרעת אצל מר זוטרא].

המהרש"א²⁸ ביאר שקושיית רבנן מדוע סמך רב אשי על הנס, היא מפני שסברו שהסכנה
לרב אשי שהפסיד את סעודת המלך היא סכנה גדולה יותר מסכנת מר זוטרא. עפ"ז
תשובת רב אשי היא שאכן סמך על הנס, אלא שעשה זאת כדי להציל את מר זוטרא מרוח
צרעת שהיא סכנה גדולה. ע"פ הסבר זה עולה להלכה שמותר להיכנס לסכנה כדי להציל
את חברו מסכנה גדולה יותר

אולם, גם בגמ' זו לא מבואר אם רוח צרעת היא סכנת חיים ממשית ואם רב אשי הסתכן
בעונש מוות או בעונש אחר. החת"ס²⁹ כתב שסכנת רב אשי היתה שיקטע המלך אצבעו,
ולכן הסתכן וסמך על הנס כדי להציל את מר זוטרא מרוח צרעת שהיא סכנת כל הגוף.
ע"פ הסבר זה אין ראייה לסוגייתנו.

העולה מהתלמוד ושתיקת הפוסקים

מהגמרות בב"מ, בכתובות, ולהרבה ראשונים גם מהגמ' בנדה קשה להעלות דבר להלכה.
את הגמ' בסנהדרין הרמב"ם והשו"ע פסקו באופן המשתמע לשני פנים כפי שיבואר.
הירושלמי ומח' התנאים בנדריים לא הובאו כלל ברי"ף, ברמב"ם, ברא"ש ובשאר
הראשונים. יוצא דופן הוא בעל השאלות שגם פסק הלכה כר' יוסי בנדריים, וגם פירש
את מעשהו של ר"ט בנדה באופן המלמד היתר להסתכן להצלת חברו.

²⁸ ח"א שם.

²⁹ שם, עיי"ש שכתב עוד שהקטיעה ע"י סם, וסיים 'ועדיין צריך אני לעשות לי רב בכל הנ"ל'.

תשובות הרדב"ז

הרדב"ז³⁰ נשאל על מקרה בו "אמר השליט לישראל: הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו, או אמית ישראל חבירך".

"תשובה: ...דילמא ע"י חתיכת אבר אעפ"י שאין הנשמה תלויה בו שמא יצא ממנו דם הרבה וימות, ומאי חזית דדם חברו סומק טפי, דילמא דמא דידיה סומק טפי. ואני ראיתי אחד שמת ע"י שסרטו את אזנו שריטות דקות להוציא מהם דם, ויצא כ"כ עד שמת. והרי אין לך באדם אבר קל כאוזן, וכ"ש אם יחתכו אותו... ותו, דכתיב דרכיה דרכי נועם וצריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא, ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו. הלכך, איני רואה טעם לדין זה אלא מדת חסידות, ואשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה. ואם יש ספק סכנת נפשות הרי זה חסיד שוטה, דספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה. והנראה לע"ד כתבתי".

בסוף דבריו מפורש שהנכנס בספק פיקו"נ ה"ז חסיד שוטה. אך יש לשאול מתחילת דבריו, שכתב שכל כריתת איבר עלולה להביא למוות, ומדוע התיר מידת חסידות? נראה שיש לחלק בין ספק סכנה ממשי לפיקו"נ רחוק ששייך בו מידת חסידות (ומ"מ מעיקר הדין אינו חייב לוותר על איבר שלו, אך לולי כריתת האיבר ייתכן שאף חייב מדינא להיכנס לפיקו"נ רחוק). חילוק זה כתוב בפירוש בתשובה אחרת של הרדב"ז³¹:

"והוי יודע שיש בכלל לאו זה שלא יעמוד על הפסד ממון חברו אלא שאינו חייב להכניס עצמו לספק סכנה בשביל ממון אבל להציל נפש חברו או שלא יבא על הערוה אפי" במקום דאיכא ספק סכנה חייב להציל והכי איתא בירושלמי. ומ"מ אם הספק נוטה אל הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל את חברו ואפי" בספק מוכרע אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דידיה סומק טפי אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה והוא לא יסתכן ולא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך. הנראה לע"ד כתבתי".

מעין זה הסיק אגודת אזוב שכתב שצריך לשקול העניין היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר. דבריו הובאו להלכה בפת"ש³² ובמשנ"ב³³. הימנחת ביכורים' פי' כך את דברי התוספתא³⁴ בסיום מחלוקת רבן ור' יוסי לגבי כביסת בני העיר: "וכולן עולים לחשבון באחרונה" – והמדקדק לומר שלי קודם בא לבית החשבון לעתיד ונענש ע"ז".

³⁰ ח"ג סי' תרכז [אלף נב].

³¹ תשובות ללשונות הרמב"ם סו"ס אלף תקפב.

³² חו"מ תכו, סק"ב.

³³ סי' שכט סק"ט.

³⁴ ב"מ פי"א הי"ד.

עולה מכאן להלכה שההיתר תלוי ברמת הסיכון למציל: בספק שקול אסור להסתכן, ובספק קל - יסתכן.

דעת המחבר

אע"פ שהב"י³⁵ הביא בלי חולק את דברי הגהות מיימוניות שלמד מהירושלמי חיוב להיכנס לסכנה ואף נימק אותם, בשו"ע³⁶ הוא סתם כדברי הגמ' והרמב"ם ולא פירש חיוב או איסור להיכנס לסכנה:

"הרואה את חברו טובע בים, או לסטים באין עליו, או חיה רעה באה עליו, ויכול להצילו הוא בעצמו או שישכור אחרים להציל, ולא הציל... וכיוצא בדברים אלו עובר על 'לא תעמוד על דם רעך'".

כאמור, הב"ח למד מהברייתא בסנהדרין חיוב להיכנס לספק סכנה (כיוון שמדובר בים, לסטים וחיה רעה), ודייק שהחיוב חל דווקא כשיכול להצילו בלי ספק.

הרבה אחרונים³⁷ הסיקו להלכה שדברי הגה"מ נדחו ואין חיוב להיכנס בספק פ"נ, כיוון שהמחבר השמיט את הדין שהביא בב"י. אך לדבריהם יש לשאול מדוע השו"ע לא פירש לאסור?

ייתכן שהשו"ע לא חזר בו לגמרי, אלא הלך בדרך הגמ' בסנהדרין והראשונים ששתקו מלפרש כנראה מכיוון שהדבר תלוי ביכולת האדם. לכן, לא מורים לו כהלכה שעליו להסתכן, אלא אם יראה שיש ביכולתו - יעשה מעצמו. בדרך זו יש גם פתח למקרים חריגים של גבורה ומדת חסידות. אמנם, כדי לנהוג בחסידות על האדם להיות גיבור, וככל שיהיה גיבור יותר יוכל להיות חסיד יותר. חסידות כאן היא כח לאמוד את המקרה כנוטה להצלה, ואז מותר לכל השיטות.

כניסה לסיכון במלחמה

יוצאת דופן מכל האמור היא מלחמה. דרך המלחמה היא שהלוחמים מסתכנים זה למען זה – הן בחיפוי אחד על השני, הן בחילוץ נפגעים תחת אש או כל סיכון חיים גבוה אחר. בנוסף על כך, מצב הפצועים לא תמיד ידוע, ולפעמים אין וודאות אם ינצלו. נביא בקצרה כמה מהמקורות שהביאו הפוסקים לחריג זה:

³⁵ חו"מ תכו, סק"ב וכ"כ בכס"מ הלי רוצח פ"א הי"ד.

³⁶ חו"מ תכו, א.

³⁷ אגודת אזור, סמ"ע, פת"ש, וכ"כ להלכה הרדב"ז והאו"ש.

בגמ' בשבועות (לה ע"ב) שמואל דורש מהפסי "האלף לך שלמה ומאתים לנטרים את פרי" (שה"ש ח, יב) ש'מלכותא דקטלא חד משיתא לא מיענשא'. כלומר, מותר למלכות לגרום להרג בשיעור שישית. תוסי' (שם, ד"ה 'דקטלא') מבאר שהכוונה למלחמת רשות, שהגדרתה ע"פ הרמב"ם³⁸ "שנלחם המלך עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו". מכאן, שלמלכות סמכות לדאוג לצרכי המדינה ואפילו לרווחתה במחיר גבוה של חיי אדם.

הנצי"ב³⁹ מפרש ע"פ גמרא זו את הפסי "מיד איש אחיו אדרש את נפש האדם" (בראשית ט, ה), שדין התורה חל דווקא בשעה שראוי לנהוג באחוה:

"משא"כ בשעת מלחמה ועת לשנוא אז עת להרוג ואין עונש ע"ז כלל כי כך נוסד העולם וכדאיתא בשבועות מלכותא דקטלא חד משיתא לא מיענש, ואפי' מלך ישראל מותר לעשות מלחמת הרשות אע"ג שכמה מישראל יהרגו עי"ז".

במשפט כהן⁴⁰ מרן הרב זצ"ל מביא יסוד כללי, שמשפטי המלוכה נדרשים מהתורה באופן אחר ולא ע"פ גדרי הלכות יחיד. גמ' זו המתירה להכניס נפשות רבות בסכנה בשביל הרווחה היא רק אחד הסעיפים של יסוד זה, ואין זו הוראת שעה או מגדר מלתא, אלא כך הן הלכות המלוכה. ענייני הכלל במלחמות יוצאים מהכלל של 'וחי בהם', והלכות ציבור שאני.

הציץ אליעזר⁴¹ הסיק ממקורות אלה שגם הכלל 'וחי אחיך עמך' - חייך קודמים' לא חל במלחמה. להגדרתו, כל אנשי המלחמה הם כאיש אחד ומחויבים למסור כאו"א את נפשו בעד הצלת חייו של חברו, ודבר זה הוא מכללי הלכות צבור ובגדר הנהגת המדינה ותקנתה.

נסיים במסקנת דברי ה'ציץ אליעזר':

"ברור הדבר שאין כל מקום לחלק בכך, אלא דין התורה בזה הוא שבמלחמה ובשדה קרב אין דין של וחי בהם ואין דין של חייך קודמים, אלא כשם שפוסק הרמב"ם בפ"ז מה' מלכים הט"ו דמאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה, כך הדין הוא שצריך למחות מלבו זכרונו הפרטי ולהתאחד כגוף מרכזי אחד עם כל חבריו הלוחמים והנמצאים בשדה הקרב, באופן שכל או"א מחויב לחרף נפשו להציל את חברו מסכנה אפילו כשמכניס א"ע עי"כ בודאות לידי ספק סכנה, ולא רק כשחברו נמצא בסכנה ודאית, אלא גם לרבות

³⁸ הלי מלכים ומלחמות פ"ה ה"א.

³⁹ העמק דבר, בראשית ט, ה.

⁴⁰ ס"ס קמג.

⁴¹ חיי"ג סי' ק.

אפילו כשנמצא בספק סכנה. ואז יעשה ד' נפלאות שלמעשה ינצלו כולם, ויקוים בכל אחד מהם הבטחת הרמב"ם שם בסיום ההלכה, באומרו ובקבעו: וכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו לקדש את השם בלבד, מובטח לו שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה, ויבנה לו בית נכון בישראל ויזכה לו ולבניו עד עולם ויזכה לחיי העולם הבא, שנא' כי עשה יעשה ה' לאדני בית נאמן כי מלחמות ה' אדוני נלחם ורעה לא תמצא בך וגו' והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלקיך⁴².

⁴² האור שמח (ה'ל' רוצח ושמירת הנפש פ"ז ה"ח) חולק על כל האמור כאן. במשנה במכות (פ"ב מ"ז) נאמר בדין רוצח בשגגה: "ואפילו ישראל צריכין לו ואפילו שר צבא ישראל כיואב בן צרויה אינו יוצא משם לעולם שנאמר: 'אשר נס שמה' שם תהא דירתו שם תהא מיתתו שם תהא קבורתו". מכאן הוכיח האו"ש שאין לאדם להסתכן בהצלת חברו, ושם מדובר בהצלת כל ישראל! נראה שטעם הפוסקים שלא קבלו את דבריו מפני שזהו דין מיוחד בחייב גלות שאין לו קיום מחוץ לעיר מקלט - כך שמעתי מהרב ליאור שליט"א, וכ"כ הרב יעקב אריאל שליט"א בתחומין ל"ט (עמ' 59 בהערה).